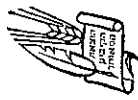

פערי אזרחות הגירה, פדיון וזהות בישראל

עורכים: יוסי יונה | אדריאנה קמפ

בן ז'ורג'ן

מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEEUWEN JERUSALEM INSTITUTE
مركز فان لير للدراسات

מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד

לא נפקד ממנו מקומם של המנגנונים המאפשרים הכלה של יחידים ושל קבוצות בחברה. שהרי מנגנוני ההירה ומנגנוני ההכלה של מדינת הלאום הם שני צדדים של אותה מטבע.

יחסים דיאלקטיים ורב-שכבתיים אלו בין הדה להכלה הם נושא לדיון ציבורי ואקדמי ער וחוסי רחבי העולם כיום. אמנם מאז ומתמיד מוסד האזרחות, על שלל גלגוליו ההיסטוריים, טמן בחובו אפשרויות להכלה ולהדרה, להצמח ולריכז בעת ובעונה אחת. אולם דומה כי בעידן הגלובלי הנאו-ליברלי אפשרויות אלו לובשות צורות חדשות. מאמרי הספר עוסקים בפניו השונים של מוסד האזרחות בישראל לאור הדיון הנרחב המתנהל בעולם בנושא זה כפי שהוא משתקף בספרות הרלוונטית, ומתוך בחינה של ההתפתחויות הפוליטיות, הכלכליות, התרבותיות והאינטלקטואליות המאפיינות את העידן הגלובלי.

אנו מבקשים להודות לד"ר שמשון צלניקר, ראש מכון ון ליי בירושלים, על התמיכה המתמשכת בעבודת הפרויקט ללימודי חברה ותרבות בישראל ועל העידוד וההכוונה בהקמת קבוצת המחקר, בבחירת הפרויקטים ובהוצאתם אל הפועל. כמו כן אנו מבקשים להביע את הערכתנו ואת תודתנו למחלקת הפרסומים של המכון, ובמיוחד לשרה סורני, שליוחתה את הפרויקט מתחילתו ועד סופו במסירות ובמקצועיות מופתית ושהאופטימיות שלה עמדה לנו ברגעי משבר. תודה גם לרונה ברייר גארב, רכות הפרויקט, על נחישותה ועל סיועה בהבאת ספר המאמרים לדפוס. כמו כן אנו מודים לרונית טפירי על עריכת הלשון היסודית והאחראית ולינה רצון על התיאום בין כל אלו שבטלו חלק בהפקת הספר. לבסוף, תודה לאנשי הוצאת הקיבוץ המאוחד על ההפקה המשותפת.

העורכים

הגירה, פרוץ וזהות בישראל: לקראת עידן חדש?

אדריאנה קמפ יוסי יונה

ספר זה עוסק באזרחות, וליתר דיוק – בניסיון לאתר את המגמות החברתיות והפוליטיות המייצרות "פערי אזרחות" (citizenship gaps) בחברה הישראלית ולהצביע על הפרקטיקות שבאמצעותן קבוצות מגוונות מנסות להתמודד עם פערים אלה ולשנות את משמעותם. את המונח "פערי אזרחות" אנו שואלים מאליסון בריסק ומגרשון שפיר (2004 Brysk and Shafir). הללו ביקשו לבחון את השפעתן של תמורות כלכליות, חברתיות ופוליטיות המזוהות עם תהליכי הגלובליזציה על המסגרת של אזרחות לאומית. לטענתם, הורמה המואצת של הון, סחורות, מידע ובני אדם הנובעת מן הגלובליזציה יוצרת אי-התאמה גוברת בין המסגרת הפוליטית והחוקית המגדירה זכויות אזרח, הלא היא מדינת הלאום, לבין המציאות החברתית המורכבת שהמינה אומרה לארגן אותה ולפקח עליה.

פערי האזרחות בעידן הגלובלי הם כוללים וקיצוניים, והדיון בהם מספק הזדמנות מיוחדת במינה לבחינת האופן שבו החזית הגלובלית והחזית המקומית מצמחות את האזרחות הלאומית עם סתירותיה. עם זאת, פערי האזרחות הם גם מאפיין אינהרנטי של מדינת הלאום המודרנית עצמה ומקורם בראש ובראשונה במותח הלא פתור בין יסודותיו האוניברסליים המכילים של הפרויקט האזרחי לבין יסודותיה המדיניים של הלאומיות.

דיונו בפערי האזרחות בחברה הישראלית נערך בעת שבה חודש העניין האקדמי והציבורי באזרחות כזרה מרכזית להכרעת מאבקים חברתיים על חלוקת משאבים ועל הכרה בזכותן של קבוצות וקהילות להעלות תביעות ולפעול לקידומן (פרייר 2004; יונה 2005). אחד מסימני הזיכר של הדיון המחודש באזרחות הוא הסטת הזרקור מן ההיבטים המשפטיים, המגדירים אותה בראש ובראשונה כמעמד רשמי, אל ההקשרים החברתיים, התרבותיים והכלכליים הרחבים יותר, אשר מייצרים את האזרחות הן כצורה של חברות והשתתפות פוליטיות והן כסמן של זהות בקהילה הפוליטית המודרנית (Turner 1993).¹ זנחת הזווית המשפטית לטובת הזווית הסוציולוגית הביאה להדגשת מכלול הפרקטיקות של הדה והכלה – רשמיות ולא רשמיות – אשר מבנות את הקשר בין הריבון לבין חברי הקהילה הפוליטית (פלד ושפיר 2005).

1. דיון נרחב על אובעת ממדי האזרחות – כמעמד חוקי, כמכלול של חובות וחזיות, כצורה של זהות וכצורה של השתתפות פוליטית – ראו Bosniak 2000.

פרקטיקות אלו מתקיימות בבירות מוסדיות שונות - בתי המשפט, בתי המחוקקים, שוק העבודה, מערכת החינוך והבריאות ואף המשפחה - והן מצבבות את מה שיסמין סיסל (Soysal 1994) מכנה "משטרי השילוב" הדומיננטיים. אלה מגדירים לא רק את גבולות החברות בקהילה הפוליטית (מי רשאי להיות חבר וכי לא) אלא גם את אופייה של חברות זו (מהו בסיס הלגיטימיות שלה) ואת הדרכים למימושה.

במאתיים השנים האחרונות שימשה מדינת מסגרת פוליטית דומיננטית אשר מגדירה את קווי המתאר של משטרי השילוב ואת אופיים. ההיאוריה הפוליטית הסבירה את עליונותה של מדינת הלאום על פני תצורות פוליטיות אחרות בכך שמכל אופני הארגון הפוליטי, היא זו שהצליחה לכוון מסגרת של שליטה הנסמכת על יצירת חפיפה בין מקום, זמן וזהות (Giddens 1987). כיוון מדינת הלאום כ"מכל שליטה", כפי שהגדיר זאת גידנס, היא שאפשר לה להכריע בדילמות העיקריות שבין קפיטליזם לדמוקרטיה (חזירות, שלרוב זכותה לפרשנות כלכלית-קניינית, לעומת השווייזי) ושכין דמוקרטיה ללאומיות (האוניברסליות של זכויות לעומת הפרטיקולריות של זהויות). הצלחה של מדינת הלאום להכריע בדילמות אלו, גורמת להתאוריה, התאפשרה לא מעט באמצעות הלאמת האזרחות, אשר חיברה בין האוכלוסייה לריבון בקשר שהוא בעת ובעונה אחת חזוי והחזוי (Brubaker 1996). אף על פי שבמקביל למסורת של הרחבת זכויות האזרח ביחס לקהילה הפוליטית הלאומית התפתחה מסורת שהרגישה את זכויות האדם ואת חשיבותו של המשפט הבינלאומי, מדינת הלאום נותרה המסגרת העיקרית למימושן של זכויות האזרח והאדם, והמשפט המדינתי נותר האמצעי העיקרי למימושו (Jacobson 1996).²

הזימוי של מדינת הלאום כ"מכל שליטה" המכיל סתירות אך גם פותר אותן הוא כה גורף ומושרש בשיח על אזרחות עד כי יש הטוענים כי אין למדינת הלאום תחליף. ובהיעדר תחליף, צורות אזרחות שאינן לאומיות, וצורות חברות שאינן שואפות להיות מלאות, אוניברסליות ושוויוניות, הן כבחינת עיוות

החותר תחת המהשבה הדמוקרטית.³ אלא שהטוענים כך נוטים להשכיח את

אילן היוחסין המורכב של שיח האזרחות ואת הזיקה הדיאלקטית והטרנספורמטיבית בינו לבין אופיו של הארגון הפוליטי.
מקורו של רעיון האזרחות בתפיסה אריסטוטלית שנוסחה לפני 2,500 שנה. על פי תפיסה זו, "יחודיותו הסגולית של האדם החופשי היא בהיותו חייה

2. לדין נזק ומאיר עיניים על אודות תפקידיה של המדינה כמנגנון הפרב לקיום זכויות. ראו חנה ארנדט (Arendt 1958). לטענתה, משהפכה מדינת הלאום למקום המשמורת של זכויות, הפכו זכויותיהם וזיהם של חסרי מדינה, של פליטים ושל מיעוטים לאומיים להפקר.

3. Waltzer 1993; Brubaker 1989; Tamir 1993; Joppke 1998

פוליטית הנוטלת חלק פעיל בחיים הצידוריים (Pocock 1998; Barbalet 1988). אולם אף על פי שרעיון החברות הפוליטית השמונ בהגדרה המקורית של מושג האזרחות נשמר לאורך ההיסטוריה, עם השתנות אופייה של הקהילה הפוליטית הלכו ונוספו רובדי משמעות חדשים שהגדירו אותו מחדש. באופן כללי אפשר לזהות ארבע תמות מעבר היסטוריות אשר שינו את משמעותה של האזרחות והתחילו לה את אופייה הנוכחי כמעמד חוקי וכצורה של חברות, של זהות ושל השתתפות פוליטית.

מימוש הראשוני של רעיון האזרחות היה בפוליס היווני, עת זוהה ה"אזרח" עם בני שכבה מצומצמת, בעלת הזכות הבלעדית והפרטיקולרית להשתתף בחיים הצידוריים אגב שחרורה מאמנויותיה השבטיות. זכות זו העניקה לנושאי נשק, וכך נוצרה הסימביוזה בין האזרח ללוחם, סימביוזה שנושמתה לאורך ההיסטוריה ושמתשבת לחלק בלתי נפרד מן "החזרה האזרחי" גם במדינת הלאום המודרנית.⁴ לטענתו של מקס ובר, התפיסה האריסטוטלית של אזרחות כשותפות בשלטון עצמי התפתחה בעקבות הצורך של ערי המדינה הקדומות להגן על עצמן מפני אויבים מבחוץ. האוליגרכיה העירונית, הוא הוסיף, לא יכלה לספק צורך זה בכוחות עצמה והיא נאלצה לגייס למשימה זו רבים מתושבי העיר. אם כן, גיוסם של תושבי העיר למשימת ההגנה בישר את הפעטה של הדמוקרטיה, בגרסתה האתונאית. משום שרצונה של הקהילה להבטיח את שיתוף הפעולה של החמונים אילץ אותה לא רק להפקיד בידם נשק אלא גם להעביר לידם כוח פוליטי (Weber 1976).

מן הפוליס היווני התגלגל רעיון האזרחות לאימפריה הרומית, ובה הוא נקשר לא רק עם הזכות האקטיבית "לשלוט ולהישלט" (to rule and be ruled) אלא גם עם סוג של חברות אפקטית שיעקרה הזכות "לתבוע אחרים ולהיבצע על ידם" (Pocock 1998). למעשה, בחשיבה הרומית המקדמת הפכה האזרחות מעיקרון המוזהה עם הזכות להגנה צבאית למעמד חוקי רשמי, המעניק לאזרחים זכות להגנה על קניינם מפני אורחים אחרים.

חיבור זה בין השתתפות פוליטית לקניין הטרם במידה רבה את התהוותה של התפיסה הליברלית של אזרחות, שניצן לוק היה מהוגיה העיקריים. לוק ניסח במאה ה-17 את משולש היחסים בין חירות, חיים וקניין כבסיס להזיחות האזרח; אך בטום נוסחה תפיסה היתוסית בנושבת גרדש רעיון האזרחות לתחנת מעבר

נוספת. זו התקיימה במרחב של ערי המדינה הפיאודליות ששגשגו באירופה עם גדול המסחר. בערי המדינה נבטו ניצני האזרחות במובנה המודרני המחולק (secularized), מתוך ניסיונותיה של החברה הבורגנית העירונית לזכות בחסינות

4. Titmuss 1958; Ben-Eliezer 1995; Helman 1997

5. Weber 1976; Turner 1993, 4; Shafir 1998, 5-6; Holstun and Appadurai 1999

לא מפתיע אפוא שמקורו האימפולסיבי של המונח "אזרח" בשפות שונות – citizen, burger, ciudadano, citoyen – הוא "תושב העיר"; ובהיות תושב העיר חלק מן המערך הכלכלי העירוני, הוא זכה עתה למעמד משפטי מובחן כחבר בקהילה הפוליטית. אף שהאזרחות ה"עירונית" לא מוססה את קווי התחום הנקשים, הזיהים בעיקר, אשר חבוינו בין תושבי העיר במערכת שנתורה פיאודלית בבסיסה, לבטח היא קידמה את עלייתו של הגיון השוק בבסיס להענקת זכויות. כלומר, למענתם של חוקים רבים הקפסיילים תרם תרומה מברעת לשקיעתו של הסדר החברתי האגרי ולהופעת המוקדסיה הבורגנית והאזרחות המודרנית (Barbalet 1988, 32). אך לתרומתו של הקפסיילים להופעת האזרחות המודרנית היה גם צד שלילי: כלכלת השוק פעלה גם כעקרן מרַבד מרכזי של החברה הבורגנית.

רק בתחילת המאה ה-19 – עם ביסוסה של מדינת הלאום המודרנית, ומאחר הרבה יותר – במחצית השנייה של המאה ה-20, במדינת הרווחה הלאומית, החל מושג האזרחות להתעצב לכדי צורה מכלילה ושוויונית של חברות המוגדרת על ידי זכויות אזרחיות, פוליטיות וחברתיות (Marshall 1998). זכויות אלו היו תוצאה של מאבקים ממושכים – בין מונרכיות שחתרו לדיכויזיות ולרציונליזציה של מנגנונים שלטוניים ובין מערך ההסתייגות האנטרופיות של גופים פיאודליים – ולא פרי אידיאה מוסכמת (Poggi [1978] 1990). יתרה מזו, אופי ממושן של הזכויות הלוי היה במידה רבה בשאלות כגון אלו: האם הן הוענקו "מלמעלה" על ידי אליטות מדיניתיות או הושגו "מלמטה" על ידי מאבקים אזרחיים? האם הן התמקדו בספרה הפרטית או בספרה הציבורית? (Maun 1987; Turner 1993). בין כה וכה, וכפי שהניתוח הקלאמי של מרשל מראה, בין המאה ה-18 לאמצע המאה ה-20 הלך והתעצב אופייה של האזרחות המודרנית כעקרן על מארגן של חברות פוליטית בעלת אופי אוניברסלי, שוויוני וליברלי, הממותן את עוצמת אי-השוויון שנוצר בזירות אחרות – ובראשן זירת השוק.

התמסדות האזרחות כבעלת אופי אוניברסלי, וכגורם שבא למתן את הדורסנות של השוק ולשוות לקפסיילים "פנים אזרחיות", התאפשרה בזכות שני תהליכים מרכזיים המשלימים זה את זה. התהליך הראשון משתקף בצעם התהוותה של המדינה הסריוטריאלית-הכירווקרטיית. מדינה זו פיתחה מנגנונים רציונליים-חוקיים של שליטה הנסמכים על גיהול אוכלוסייה מודרנית רחוקה כולל פרקטיקות של פיקוח, מיין ומעקב מהד גיסא, ופרקטיקות שתכליתן רווחתה של האוכלוסייה ו"תיקונה" מאידך גיסא (Foucault 1991). כאן אנו עומדים על הזיקה הצמוקה בין כניעה של המדינה לבין גילוייה של האוכלוסייה כאובייקט של פעולה מדינית רציונלית. עם הפיכת ענייני האוכלוסין ליעד מובחן של פעילות הריבון ולמושא אוכסיסי למתשבות, שינה ה"פוליטי" את משמעותו לכלי הזכר. עם גילוי האוכלוסייה, ולמעשה עם תהליכי הפוליטיזציה שלה,

תגלגלה גם האפשרות להופכה ל"בת גיהול". כלומר האוכלוסייה לא הייתה עוד גידול פרא שתפקידו העיקרי לשמש כשר תותחים, ולא עוד נבערת מדעת של משלמי מסים התלויה במוצא פיו של המלך, אלא "פרויקט" הניתן לגיבוש ולעיצוב כחומר ביד היוצר, יעד ל"מסע מתובח" שהמדינה, באמצעות מנגנוניה, מופקדת על ביצועו (ראו מאמרו של חבר בספר זה). לא במקרה אפוא היסטוריונים פוליטיים וחברתיים מזוהים את לידתה של האוכלוסייה כקטגוריה מובחנת ונדויה של פעילות הריבון עם צמיחתה של המדינה האבסולוטיסטית הריכוזית.⁶

החברה שעוצמתה של המדינה טמונה בגיהול חייה של האוכלוסייה עד לפרט האחרון – כלכלתה, בריאותה, פרינה, נידחותה, גידולה והצטמקמותה – הפכה את המדינה לצורה הגמונית של ארגון החיים בצווחא בעידן המודרני. אז הופיעו גם צורות יעד חדשות, כמו סטטיסטיקה, כלכלה, דמוגרפיה וסוציולוגיה, שתכליתן לאתר את חוקי העל המניעים את האוכלוסייה, חוקים שאמיתותם ומצוקתם מדומות לאלו של חוקים בעולם הפיקיה (Hewitt 1991). הללו סיפקו הן לריבון והן לנתיניו שפה מופשטת, כמעט גיאומטרית, לתיאור הקשרים בין תופעות ובין בני אדם. תפיסה זו של אזרחות שוויונית ואוניברסלית ראתה באזרחים קהילה המורכבת מיחידים השווים בפני החוק ובפני הריבון, והיא באה לידי ביטוי בטקסט המהפכני של סיי "מהו המעמד השלישי?" ("What is the Third Estate?"), אשר הפך לפמפלט המוצלח ביותר של המהפכה הצרפתית:

אני רואה בעני רחצי את החוק כניצב במרכזו של הגלובוס; כל האזרחים, ללא יוצא מן הכלל, עומדים לפניו במרחק זהה ממנו... כולם חלויים במידה שווה בחוק וכולם מניחים בפניו את חירותם ואת רכושם כדי שזוהי עין עליהם. זאת אני מכנה הזכויות המשותפות של האזרחים [droits communs]. הזכויות שביחס אליהן כל האזרחים דומים (אצל 40, Brubaker 1992).

התהליך השני קשור לכינון מדינת הלאום. עם לידתה של מדינת הלאום ופריחתן של אידיאולוגיות לאומיות, המדינה לא הסתפקה עוד בשליטה על חיי האוכלוסייה וכפרי עמלה; עתה היא דרשה ממנה גם את הזהות (גלנו 1994). בשלב זה התחשה מטמורפוזה הרת גורל לעתידן של האוכלוסיות ולעתיד הקשר בינן ובין הריבון: מעתה ואילך הפויקט העיקרי של הריבון היה ליצור זיהוי עמוק ומלא ככל האפשר בין היחידה הפוליטית-ארגונית של המדינה לבין אוכלוסייתה, שבתוך כך הועלתה למעמד של "עם" או של "אומה". משהלאמה המדינה את האוכלוסייה, הצורך בחיזומה הפך לעקרן הגיוני מרכזי של הפוליטיקה המודרנית (אנדרסון 1999; Sahlin 1989).

ליתחום גבולותיה של הקהילה הפוליטית נודעת חשיבות רבה בפוליטיקה בת זמננו. זאת משום שהוא אפשר לבנות אותה לא רק כמושא אפשרי לניחול ולפיקוח, אלא גם כקהילה בעלת מהות מובחנת הנושאת תביעות לגיטימיות לזכויות ולזהות נבדלת ומפנה אותן לכתובת אחת משותפת. בחברה המודרנית הכתובת היא המדינה. בעולם הבנוי על פי המפתח הביערי של מדינות לאום, מהגרים ופליטים הם ה"אחרים" של המדינה. קיומם הוא נגזרת של התפתחותו של סוג זה של סדר פוליטי לאומי ולכן הוא כרוך מניה וביה בחציית גבולות וכאונגורם.

אך התפיסה הביעריה שעליה נסמכים עקרונות ההיגוי של מדינת הלאום המודרנית שיקפה לכל היותר טיפוס אידיאלי שמעולם לא מומש ככתבו וכלשונו. תפיסה זו הניחה מופת פוליטי שאליז יש לחתור מן הבחינה הנורמטיבית, ולפיו כל מי שבפנים שיך לקהילה וכל מי ששייך לקהילה שווה בפני החוק. אך הדמיון הביערי של המודרנה לא עלה בקנה אחד עם המציאות הקונקרטיה (Walker 1994). כך, העיקרון המהפכני שגרס "אזרחות שווה לכול" ו"כל האזרחים שווים" אמנם יצר נוסחה סימטרית להפליא בין "כלליות" האזרחות ובין "שוויוניותה" (Young 1998), אך זו נותרה תקפה בעיקר על הנזיר. כפי שיאג טרענט, האוניברסליות של האזרחות הלאומית היא אוניברסליות מטמעה המכוננת את ה"כללי" כ"זהה" ואת ה"שוויוניות" כמוותנית בקבלת הכתיב ה"דמיון". בעבור קבוצות וקטגוריות אחרות, מעמדות ומגדריות שאינן עומדות בתקנה ה"אוניברסלית", האזרחות נותרה פריקט דיפרנציאלי ביסודו, המשעתק את אי-השוויון הפוליטי, הכלכלי והתרבותי. כך למשל, את מעמדם של הנשים, של העניים ושל השחורים כבני חסות נטולי זכויות אין להבין כסטייה מן השיח האזרחי הליברלי המתפשט במאה ה-19 באנגליה ובארצות הברית אלא כחלק בלתי נפרד ממנו, ואף כתנאי לקיומו (Fraser and Gordon 1998). גם מעמדן המותנה והכפוף של קבוצות אחרות והדיות שונות היה חלק בלתי נפרד מהפוליטיקה של סרטוט גבולות האזרחות השוויונית וה"כללית" של בני האתנוס הדרומינטי (ראו ושפיר 2005; 1991 Shklar). במילים אחרות, קיומם של "כסי אזרחות" שוויונית ואוניברסלית התאפשר לא פעם בגלל - ולא למרות - דחיקת יחידים וקבוצות אל שולי ההווה האזרחית וסיווגם בקטגוריה של אחרים סוג ב'.

משטרי אזרחות לאומית - אשר כשם ערכים אוניברסליים והומוגניות תרבותית נקטים פרקטיקות סימבוליות וזומויות של הדרה ודחיקה לשוליים של קבוצות חברתיות שונות - מלמדים שיעור מאלף על כוחו המוגבל של הדמיון הביערי ועל אופיים האמביוולנטי ה"סדוק" של גבולות האזרחות בעידן המודרני. סדקים אלה יצרו פער אזרחות רבים שאתגרו את לכידות הפרויקט האזרחי המודרני עוד בטרם עלו תהליכי הגלובליזציה אל כימת המודרנה. למעשה, הדיון על הגלובליזציה - במקום להספיד את אורה החשיכה הביערי

הלוכד את העולם החברתי בקטגוריות מתוחמות וחופפות של מרחב, חברה, תרבות ופוליטיקה - מסגיר תהליך של הקצנה של הסתירות שאפיינו את העידן המודרני ושבאו לביטוי במתח שבין חירות לשוויון, בין אוניברסליות לפרטיקולריות ובין זהות לשוני. כלומר, הגלובליזציה אינה מציבה אתגרים חדשים בפני מוסד האזרחות אלא מעצימה סתירות "מסורתיות", שכן היא מבאה להתרבות הזירות שבהן נחשפות סתירות אלו. לפיכך, הדיון על הגלובליזציה ועל התמורות שהיא יוצרת נוטה להשכיח את אופייה הפרוטאי (protean) של האזרחות הלאומית, את נטייתה להעמיק את הסדקים בין קבוצות חברתיות ולכסות על סתירותיה של המודרנה ולא רק להביא לאיתונם.

שובה של האזרחות לדיון הציבורי

שלושה תהליכים עיקריים חברו כדי להחזיר את הדיון באזרחות אל מרכז סדר היום האקדמי והציבורי כ-15 השנים האחרונות: כינונו של סדר כללי-פוליטי נארילברלי; רב-תרבותיות ופוליטיקה של זווהת; וגלובליזציה של דפוסי ההגירה. נציג בקצרה את משמעותם של תהליכים אלה בעבור השיח האקדמי והציבורי באזרחות.

כינונו של סדר כללי-פוליטי נארילברלי

המודל הכללי-פוליטי הנארילברלי התבסס בחברות פוסט-עשיתיות מאז שנות השמונים וזווה יתרו מכול עם ממשלם של מרגרט תאצ'ר בבריטניה ושל רונלד רייגן בארצות הברית. התפשטותו על פני הגלובוס כמודל הנכון לארגון הכלכלה והחברה שבה ומעלה על סדר היום את הזיקה ההדוקה בין קניין לזכויות ומבקשת להשליט את הזיקה הזאת כעיקרון מארגן מרכזי של חברות והשתתפות פוליטיות. עליית קרנה של הכלכלה הפוליטית הנארילברלית, הרואה ב"יד הנעלמה" של השוק תרופה לתחלואיה החברתיים והפוליטיים של המדינה, מציבה אתגרים לא מבוססים בפני עתידה של האזרחות החברתית, זו שתומס ה' מרשל הגדיר בשנת 1950 כשלב נעלה ובלתי הפוך בהתפתחות האזרחות המודרנית השוויונית (Marshall 1950). מרגע שהבשרה הנארילברלית - הנישאת בעוז על ידי אליטות כלכליות מקומיות וגלובליות וארגוני-על טרנס-לאומיים כמו הבנק העולמי, קרן המטבע העולמית וארגון הסחר העולמי - תורגמה להקשר המקומי של מדינת הלאום, היא הנבילה באופן ניכר את פעולתה. למעשה, תרגומה של התפיסה הנארילברלית למדיניות כלכלית חברתית כוסם ביכולתה של מדינת הלאום לשמור על הבריתות ועל הסדרים

הפוליטיים שהושגו בין המדינה, השוק והחברה האזרחית בכלכלות המתועשות לאחר מלחמת העולם השנייה.

האם הפרת מאזן הכוחות בין המדינה, השוק והחברה האזרחית שאפיינ את הסדר הפורדיסטי-קיינסיאני ואוגנוו מחדש מהלשים את המדינה או מחזקים אותה? התשובות שמוצעות לשאלה זו שנויות במחלוקת (ראו Amin 1994).⁷ עם זאת, אין חולק על כך שהסדר הפוסט-פורדיסטי והנאו-ליברלי מגדיר מחדש את תפקידו של המדינה כמנגנון של חלוקה מחדש של משאבים, וכי הוא משנה את אופייה של מדינת הרווחה ממדינה מדינה אוניברסלית – המחויבת לטיפול רמת החיים ואיכות החיים של כלל אוכלוסיית האזרחים – למדינת סעד המעניקה תמיכה סלקטיבית רק לקבוצות המתקשות לשרוד (פילק ורם 2004, 11).

למעבר לרפורמטור ממשלי נאו-ליברלי השלכות רבות, החורגות מן המתווה הצר של הכללה הפוליטית של השוק וחידוה אל נימי חייהם של האזרחים. כך למשל, פקטיקות נאו-ליברליות מעלות שאלות נקבות על אודות תחומי פעילות המזוהים עם עצם כינונה של המדינה המודרנית ועם הביטויים המרכזיים שלה, קרי ניהול האוכלוסין וניהול הגוף. כפי שטורנ טוען, תמורת טכנולוגיות שחולל המדע המודרני מעלות שאלות אחרות רבות ברוב הבעלות על גוף האדם ועל גוף האשה, וברוב הכוחות המייצגים חיים בכלל. שאלות אלו קוראות תיגר על המודלים הלאומיים הקלאסיים שחזרו בין בירופליטיקה – הלא היא הפוליטיקה של הגוף, ובין אזרחות – הלא היא הפוליטיקה של חברות בגוף הקולקטיבי (Tuma 1993, 2); ראו גם גולדן וחזן (2004).

חזרות השגת הנאו-מולטיסאיני, הבורן שאלות של ילודה עם צמיחה כלכלית, והצבתו כחלופה בת קיימא לשיח הפורדנטליסטי הממלכתי-לאומי הן לכאורה ביטוי להסתרה המחודשת של תחומים שמדינת הלאום האזרחית ראתה בהם בעבר דבר מקדש וערובה לשמירת הדומיננטיות של קבוצת הרוב באוכלוסייה. אלא שכפי שמלמד ושנהב מראים במאמרם בספר זה על מדיניות הפריין בישראל בשנות החמישים והשישים, הפורדנטליזם הממלכתי לווה בהנחות יסוד אנתרופולוגיות דיפרנציאליות כלפי קבוצות בתוך האוכלוסייה היהודית עצמה. הנחות יסוד אלו תרמו לכינונה של אזרחות בעלת מבנה דיפרנציאלי במובן זה שהוכות (החברתיות) ליהנות ממשאבי המדינה נקבעה על פי אמות מידה

7.

במלך דסטיגלונג של אוקספורד המונח "פוסט-פורדיזם" מומשג כאופן הצבר ההון שמהלך את אופן הצבר ההון הפורדיסטי בעידן הקרני פוסט-עשיתי-גלובלי. "פורדיזם", מונח ששבע גרמשי (מייסד המפלגה הקומוניסטית באיטליה) על שם יצרן המכניקה האמריקני הנרי פורד, הוא אופן הצבר הון האופייני לעידן התעשייתי. שניים ממאפייניו הם ניהול פס ייצור מקומי במפעל לפי עקרונות הניהול המדעי הטיילוריסטי; ועידוד ביקושים באמצעות פיקוח על מחירים, שכר גבוה יחסית, פרסום ושיטת אשראי (Marshall 1950). השיטה הפוסט-פורדיסטי, לעומת זאת, מבוססת על שיטת ייצור גמישה המזגישה את רווחיות היזם.

המדינה, פריזן וחזות בישראל: לקראת עידן חדש?

שהניחו הברלים בערכן האינהרנטי של קבוצות תרבותיות שונות ובחורמנת האפשרות לקולקטיב הלאומי, והגמלו אותן בהתאם להבדלים אלה. לפיכך, במקום לראות במדיניות פורדנטליסטי (המחויבת לפרמטרים של "כמות") וכמדיניות "אנטי-נזילטיסטי" (המחויבת לפרמטרים של "איכות") מודלים מתחרים של ניהול האוכלוסייה, מלמד ושנהב מציעים לראות בהם מודלים משלימים המכוננים ומבטאים את טיבו הדיפרנציאלי של שיח האזרחות האתנו-לאומי.

פקטיקות הפריזן הנהוגות כיום בישראל אינן כפופות כבעבר אך ורק להיגיון הלאומי על סתירותיו הפנימיות; הן מודרניות גם על ידי שיקולים המצלים על נס זכויות פרט אוניברסליות וליברליות כגון הזכות לחירות והזכות לאושר. כפי שגולדן מראה במאמרה בספר זה, קיימם בו בזמן של שלושה סוגי שיח אזרחיים – שיח מקומי פורדנטליסטי המדגיש את האינטרס הדמוגרפי של הקולקטיב היהודי אל מול "האיום הדמוגרפי" הערבי; שיח אוניברסלי על זכויות אדם ועל הזכות להורות; ושיח ליברלי על הזכות לרווחה רגשית (being) (emotional well) – הוא מרכזי להבנת משמעותה של הכללה הפוליטית של "הגוף הפורה" – הפרטי והכללי – בישראל. אשר על כן, טכנולוגיות רבייה ומדיניות הפריזן מזמנות זירת לבחנה מחודשת של מוסד האזרחות ושל זיקתו לזכויות האזרחיות, הפוליטיות והחברתיות שמכוננות טיפוס אידיאלי שלו, כפי שתיאר מרשל (Marshall 1950).

אחת התוצאות העיקריות של פירוק המשולש הזה – מדינה, חברה ושוק – בעידן הנאו-ליברלי היא פגיעה חמורה בזכויות החברתיות, שנתפסו עד כה כדרך מרכזי במוסד האזרחות המודרני. הפגיעה בהן מראה עד כמה מעמדן של זכויות הוא שברירי והפיץ ועד כמה היחס בין המדינה לאזרחיה הלוי בניסבות משתנות. עם ההסחרה המחודשת של זכויות חברתיות, או לחלופין עם הפרזן לסוג של הטבות אד-הוק הניתנות ליחידים ולקבוצות על בסיס פרטיקולרי, מתחדדת כפילות פניו של שיח האזרחות הלאומית כמי שנע בין רטוריקה אוניברסליסטית לבין פרקטיקה אי-שוויונית. המרת השפה החזית של זכויות לשפת ההצדקה של הטבות מוחנות, האופיינית לעידן הנאו-ליברלי, חושפת אפוא ביתר שאת את יומרתה ההיסטורית החלולה של מדינת הלאום לשמש מסגרת קולקטיבית הומוגנית המתעלה על הסקטוריאליזם החברתית.

רבת-בתבותיות ופוליטיקה של חזויות

ההתפתחות השנייה שהזוהיה את היזין על אזרחות למרוב סודי היים הציבורי והאקדמי קשורה לאובדן האמון ביכולתם של משטרי ההכלה המלאמיים (nationalizing) להבטיח הכלה שוויונית ומלאה של כלל הקבוצות המכוננות את הקולקטיב הלאומי (יונה 2005; יונה ושנהב 2005). הפוליטיקה של זהויות

התרכיבותיות הן כחלקן ביטוי לחוסר אמון זה. התפתחות זו היא תגובה לאי יכולתה של מדינת הלאום המודרנית לממש את "הבטחתה" להכלה שוויונית ומלאה של כלל האזרחים, הכלה שאינה תלויה ברכיבי זהות הקולקטיביים שלהם, כגון דת, מין, גזע, תרבות ומוצא אתני. כישלון זה, לפי הפוליטיקה של זהויות והגיישה הרב-תרבותית, משקף מאבלה בסיסית של מדינת הלאום המודרנית - בהיותה מזוהה עם עקרונות מוסריים המתמיימים להיות אוניברסליים אך בה בעת מסייעת להגדרה מחודשת של ההבדלים התרבותיים בין קבוצות חברתיות ומארגנת אותם על פי היררכיות נוקשות. גישות אלו מתמקרות בביקורת של מדינות הלאום המודרניות משום שבזמן נעשים הניסיונות המרכזיים ליישם את העקרונות ה"אוניברסליים" של האזרחות. הביקורת מרגישה את העובדה כי לצד הצלחתן של מדינות הלאום המודרניות להגדיל במידה רבה את אפשרויות ההכלה של קבוצות שונות בחברה, הן גם יצרות היררכיות חברתיות חדשות, מדרג חדש של אזרחי הקהילה הלאומית ותושביה. הפוליטיקה של זהויות והרב-תרבותיות מפרשות התנהלות דיאלקטית ורב-תפנית זו כחלק בלתי נפרד מתהליכי התגבשותה והתבססותה של מדינת הלאום (שם; שם). קָבַר מראה במאמרו בספר זה כיצד התנהלות דיאלקטית זו באה לביטוי ביישוב היהודי בארץ ישראל, עוד לפני כניגונה של מדינת ישראל; כיצד היישוב, בניסיונותיו המלאימים, רתם באורח טיפוס מנגנונים וסוכנים ספרותיים ליצירתו של קולקטיב לאומי הכולל בתוכו קבוצות אתניות שונות. ברפובליקה הספרותית הציוניים ההוותיים של כור היתוך לאומי מתרגלים למנגנונים של קטנוציציה. מנגנונים אלו מרשתתם לכאורה על קריטריונים של הערכה אסתטית אוניברסלית, אך למעשה הם מעניקים העדפה לקריטריונים השאולים מהחברות הפרטיקולרית של הקבוצה הדומיננטית.

התביעה הרב-תרבותית ופוליטיקת הזהויות שבשמה נהלו רבים מהמאבקים התברתיים בעשורים האחרונים של המאה ה-20 פורמות את הקשר האינרנטי לכאורה בין זכויות אזרח ובין זהות לאומית, ומנסות להגדיר קשר זה מחדש. במוקד המהלך הזה ניצבת הקריאה להכרה בזכויות תרבותיות, החושפות את חולשת העמדה שלפיה האחדות של הקולקטיב הפוליטי הלאומי היא הנאי למימוש אזרחות מלאה במדינות דמוקרטיות (יונה 2005).

אף על פי שאי-אפשר להציע גנאולוגיה מדויקת להתפתחות זו, ניתן לזהות שני גורמים חברתיים להיסרת הקסם מהפרויקט המטמיע של האזרחות הלאומית. האחד צמח בעקבות מרד הסטודנטים בארצות הברית והוא נוגע בעיקר לתחום החינוך והתרבות. הוא תובע מתן ביטוי להיסטוריה ולתרבות של "קבוצות מיעוט" בניבטם של הנרטיב הלאומי והזיכרון הקולקטיבי. האחר הוא תוצר של ביקורת על הומוקרטיה הליברלית בחברות שונות והוא נוגע במכלול ההסדרים הפוליטיים והכלכליים המתחייבים מקיזומה של חברה

המאופיינת בהטרונומיות תרבותית. שיה זה החל להתבלט בניסוח המחודש של תביעתם של תושבי חבל קוויבק שבקנדה - שהם ממוצא צרפתי (פרנקופונים) - לאוטונומיה, בשנות התשעים של המאה הקודמת, והוא התפשט למדינות אחרות במסגרת מה שאנחנו סמית כינה "תהליך התהייה האתנית" שפקד מדינות מערביות שמיהוו להספיד את האתניות כשריד אנכרוניסטי (Smith 1986). אפשר לציין לזוגמה את מאבקם של מיעוטים לאומיים כגון הבסקים בספרד והפלסטינים בישראל;⁸ של קבוצות לידיות כגון האבוריגיניים בקנדה ובאוסטרליה והאינדיאנים בארצות הברית; של מיעוטים גזעיים ואתניים כגון האפורי-אמריקנים, ההיספנים והאסיאתים בארצות הברית; ושל מהגרים במדינות המערב כגון התורכים בגרמניה והצפון אפריקנים בצרפת - שבאו במסגרת ההגירה הפוסטקולוניאלית ובעקבות תוכניות יזומות לגייס מהגרי עבודה, בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה.

ראוי לציין כי מאבקן של הקבוצות השונות להכלה בקולקטיב, מתוך הדגישה של זהותן התרבותית המובחנת, אינו מעוגן בדרך כלל בעקרונות צדק ומוסר אוניברסליים. כלומר, לא כל ביטוי לפוליטיקה של זהויות נשען על עמדה רב-תרבותית המעלה על נס את הסובלנות, את הכבוד כלפי האחר או את המופת האוניברסלי של האזרחות. יתרה מזו, הפוליטיקה של זהויות מובילה לעתים את האזרחים בה לקדם תביעות ספריטיסיות, כלומר תביעות לכינון מסגרות פוליטיות נפרדות, ולא תביעות להכלה שמבטיחה להבריח שוויון אזרחי לצד שמירה על זהותן התרבותית הייחודית שלהן.

התביעה הרב-תרבותית לזהות את התרבותי שבפוליטי ואת הפוליטי שבתרבותי עלתה לאשונה מקרב התנועה הפמיניסטית, בקריאתה לראות ב"אישי" דבר פוליטי, והיא התפתחה בגלגליה המאחרים של קריאה זו, 8. לדעת חסן ג'ברין אין להגדיר את תביעותיהם של הפלסטינים (של קבוצת לידיות אחרות) במסגרת השיח הרב-תרבותי. שיה כזה, לטענתו, מתאים יותר לדין ביחסי הגומלין שבין קבוצות מהגרים לחברות קולטות, משום שבמקרה זה השיח נועד לאפשר לקבוצות המהגרים היטמעות שוויונית ב"חברה". קבוצות לידיות, לעומת זאת, אינן מבקשות להיטמע בחברה אלא לשמו את מורשתן ואת זכויותיהן הוויטוריות (ג'ברין 2000). אינו חולקים על ג'ברין באשר לטבעו של המאבק הפוליטי של קבוצות לידיות, אולם יש בינינו הבדלים הנוגעים להגדרה ולתולדה של המונח "רב-תרבותיות". באופן פרודוקטי, ג'ברין מאמץ הגדרה של רב-תרבותיות כמושג הכפוף להגיון הלאומי הציוני ("ה'חברה'"), כזה המאפשר פלורליזם בתוך גבולות הקהילה הלאומית. לעומת זאת, אנו מבקשים להרחיב את המושג ולראותו לא רק מתוך הסכמה הלאומית-ליברלית אלא גם מתוך השיח הפוסט-קולוניאלי או הפוסט-לאומי. מנקודת ראות זו, הרב-תרבותיות היא מושג על אשר אינו כפוף לאינטרס לאומי כלשהו אלא מאפשר שיה אוניברסלי על שוויון והכרה בייחודן התרבותי של קבוצות.

בריישות להכיר בדיפרנציאליות המגדרית כבסיס ליסוּח מחדש של תיאוריות של צדק חברתי.⁹ המאבק הפמיניסטי הפך להיות מודל לחיקוי בעבור קבוצות וקטגוריות חברתיות אחרות שלא זכו לכיטוי במשטרי האזרחות הדוֹמיננטית. דוגמה בולטת לכך היא מאבקם של הומוסקסואלים ולסביות לקדם סדר יום שיחשף את הטייתו ההטרנסקסואלית של פרויקט האזרחות הלאומי ויביא לחיקוּנו (ראו מאמרה של זיו כספר זה). מאבקים אלו, יש לציין, הודרכו על ידי עקרונות אוניברסליים של צדק.

כאמור, אף שתמאבים הרב-תרבותיים השונים לא התלכדו למהלך אחד קוהרנטי, ולמעשה יש ביניהם ניגודים עמוקים (ראו שם), כולם ניסחו את הבעיתם בתגובה לדפנוסי הפעולה של מדינת הלאום המודרנית, שמונעים הכלה שווה ומלאה של כלל האזרחים והחושבים בחברה. בבסיס המאבקים עומת הטענה כי הכלה שווה ומלאה של קבוצות הגתונות לחדרה חברתית ולדיכוי יכולה להיעשות רק באמצעות שילוב של הכרה תרבותית עם צדק חלקתי. שניינו חלוקה צודקת של המשאבים החומריים של המדינה לאזרחיה.¹⁰ השילוב של שתי התביעות הכרחי, טוענים המצדדים בפוליטיקה של זהויות, משום שהדרך לשים קץ ליחס המפלה כלפי קבוצות בחלוקת המשאבים והזדמנויות הכלכליות היא להבטיח את ההכרה של האחרים בערכן. אף שתביעות אלו לא תמיד הורגמו ליסוּח מדיניות חברתית רב-תרבותית – המקרים הפרדגמטיים הבולטים של ניסוח מדיניות כזאת הם הולנד, קנדה ואוסטרליה – הן היוו בסיס לניעות של קבוצות מופלות ולהתגייסותן למאבקים שיקדמו את ענייניהן.

התוצאה של אסטרטגיה זו אינה חד-משמעית. למעשה אנו עדים להתחילים שמצד אחד מעניקים לה משנה תוקף ומצד אחר מעלים ספקות ביחס ליכולתה להבטיח הכלה שווה ומלאה של כלל האזרחים והחושבים בחברה. כלומר, הכניסה המואצת של מדינות הלאום לעיצוב גלובלי מלווה בכינונו של סדר כלכלי נאר-ליברלי שגורם להעמקת אי-השוויון בחברה, אי-שוויון שנושא חותם לאומי, אתני, מגדרי ותרבותי ייחודי. מצד אחד, התפתחות זו מעלה את הצורך בפוליטיקה של זהויות שבכוחה למתן את פעולתה המרבית של הלאומיות בעיצוב הגלובלי (Kivisto 2003; Barzilai 2002; מצד אחר, אנו עדים דווקא לתגובת-נגד לפוליטיקת הזהויות, הבאה לכיטוי ב"חזרתה של האסימילציה" (Brubaker 2001) (the return of assimilation) – תהליך המוסבר בחשש ההולך וגובר במדינות רבות שקולטות מהגרים כי הפיצול והניכור ההדדי בין קבוצות תרבותיות יקשה על כינונה של תשתית ערכית

9. ברקוביץ 1999; קמיז 2002; Herzog 1999.
 10. לדין נרחב ראו טיילור 2003; יונה ושנה 2005; יונה 1990; Young 2003; Barzilai 2003; Kymlicka 1995; Banting and Kymlicka 1995.

הגויה, פרוץ תחום בישראל: לקראת עיצוב חדש?
 שעליה אפשר לבנות משטר שילוב המבטיח הכלה שווה ומלאה של כלל האזרחים והחושבים בחברה.

גלובליזציה של דפוסי התאורה

ההגירה הבינלאומית ומדיה חסרי התקדים בהיסטוריה האנושית הם אחד ממאפייני המרכזיים של העידן הגלובלי. על פי דוח שהכינה היחידה לאוכלוסין במחלקה לעניינים כלכליים ותרבותיים של האו"ם בשנת 2002, מספר המהגרים – המוגדרים על פי רוב "יחידים שאינם גרים בארצות מולדתם" – נאמד ב-175 מיליון. נתון זה מעיד על הכפלה במספר המהגרים בהשוואה לשנת 1975 (United Nations 2002).

סדרה של התפתחויות – חלקן קשורות לתמורות טכנולוגיות הזוכות לכינוי "מהפכת שלוש ה-I" (טלוויזיה, תחבורה, תקשורת), חלקן קשורות לארגון מחדש של הכלכלה הפוליטית ברמה הגלובלית, וחלקן קשורות לארגון מחדש של המרחב הגיאופוליטי שנוצר בעקבות תהליכי הרדה קולוניזציה, פירוקן של מדינות קיימות וכינונו של מדינות חדשות – גורמות לכך שההגירה הולכת ונעשית מגוונת ומורכבת יותר. למעשה, לתהליכי ההגירה מאז 1945 כמה מאפיינים ייחודיים המשווים לה אופי של "הגירה גלובלית": גלי ההגירה הפכו דיפוזיביים יותר, הן מבחינת יעדי ההגירה והן מבחינת המגוון (diversity) של מדינות המקור. המגוון הגיאוגרפי בא לידי ביטוי כמובן בהרכב האתנו-תרבותי של גלי ההגירה – זה למעלה מחמישה עשורים ניכר מעבר ברור מציד אירופה-אמריקה לציד דרום-צפון כצד ההגירה היוזיננטית – וכן בהרכב המגדרי שלהם – יותר ויותר נשים מהגרות, ורבות מהן עושות זאת באופן עצמאי (Miller 1993). גם ה"ריגשות" הביורוקרטית של המדינות כלפי המהגרים הולכת ומתעצמת, וניכרת מגמה של חידוד ההבחנה בין "סוגי מהגרים" בכל הנוגע למדיניות ההגירה (כגון הגירה סטודנטים והגירה עבודה, פליטים ומחפשי מקלט, הגירה פרופסיונלית, הגירת סטודנטים והגירה זמנית). מגמה זו אינה מתיישבת כמובן עם השטוש הסוציולוגי שמהוללים המהגרים בשך הם, שבפעילותם היוזיננטית הם "מולגים" על פני הקטגוריות הביורוקרטיות וקוראים עליון היגו.

חריף היקפם ובלוטותם חסרי התקדים של זרמי ההגירה, הם מוסיפים להתקיים במסגרות סדר פוליטי עולמי המושתת על עקרונות נייחים וטריטוריאליים של פוליטיקה ותרבות. לכן, אף על פי שההגירה הפכה לאחד הסמלים של העידן הגלובלי, היא מוסיפה להיות תופעה שהיא בבחינת יוצאת מן הכלל המאשר את הכלל. דווקא בעידן שאופיין על ידי מדעני החברה כ"עידן של זרימות" – שבו הן, סחורות, רעיונות וכוח עבודה יכולים לנוע על פני גבולות כמעט באין מפריע – הגירתם של בני אדם נתפסת יותר מאי פעם

כאיום, כתופעה המייצרת "אנשים שאינם במקומם" (people out of place), בני אדם הגידנים להיות מודדים מהמוצדון האקסקלוסיבי של נושאי זכויות האזרח. האין תופעה זו ביטוי לעודמת ההיסטוריה? נראה שלא. הקשר בין התפוררותן של חומות כלכליות ובין הקשתותן של חומות פוליטיות ותכונותיהן הדוק מכפי שנדמה. כמו שמראה אדיאנה קמפ במאמרה בספר זה, הכלכלה הפוליטית הנאו-ליברלית, המעודדת חציית גבולות, מייצרת את חסמיה בדמות פוליטיקה של גבולות לאומיים. זו מתבטאת בכיח הרואה במהגרים אתגר תרבותי ומוגריפי כבד משקל ליסודותיה של מדינת הלאום המודרנית, קרי האזרחות והריבונות. לטענת קמפ, ראוי להבין את הניסיון חסר המקרים המתרחש כיום בישראל לנסח מדיניות הגירה ביחס למהגרים לא יהודים בכלל, וביחס לילדי מהגרי עבודה חסרי מעמד כפרט, במסגרת מאמציה של מדינת הלאום לבצר את גבולותיה האתנולאומיים של האזרחות בד בבד עם קידום מדיניות חברתית-כלכלית נאו-ליברלית.¹¹

אך מהו טבעו של אתגר ההגירה הניצב בפני מדינת הלאום? לדין על האופן שבו הגלובליזציה של ההגירה מאתגרת את מדינת הלאום נהלנו שתי פרשנויות עיקריות: הפרשנות הראשונה, והשמרנית יותר מבחינה תיאורית, רואה בהגירה אירוע חיצוני, תופעה שאין למדינה יד בהתחללותה, ובחנת את האופן שבו אפשר להטמע אותה אל תוך המסגרת הקבועה לכאורה של מדינת הלאום. הנחת היסוד בפרשנות זו היא כי טרם נוצרה מסגרת פוליטית חלופית למדינת הלאום, וכי ממילא אין בדינו כלים תיאורטיים להתמודדות עם תהליכי "ההגירה החדשה" המאיימים על השלמות ההוליסטית והאוניברסלית של אזרחות וריבונות טריטוריאליים בעידן הלאומי (ראו Brubaker 1989). הפרשנות השנייה מבקשת לבחון את האופן שבו ההגירה משנה את אופייה של מדינת הלאום כ"מכל שליטה" סגור ונייח, מתוך עיצוב מחדש של כללי המשחק של האזרחות הלאומית. במקום להניח שהמדינה משמרת את אופייה המסורתי ומגיבה באופן פסיבי על גלי ההגירה אליה, פרשנות זו מציעה לראות במדינת הלאום ישות לא מהותנית שיטתיותה האזרחיים והריבוניים הם תלויי הקשר היסטורי, פוליטי, כלכלי ותרבותי.

עדכור זה של מדינת הלאום הכליט את הטענות שלפיהן הניתוח הקלאסי של האזרחות לוקה בסטטיות יתרה. בניגוד לתפיסה שראתה במהגרים ובזכויות המוקנות להם סוג של "סטייה" מהנורמה ש"תחוקן" בתהליך שסופו קבלת אזרחות מלאה, חוקרים שונים טענו כי תהליכי הגלובליזציה יצרו מתח בין תפיסתו של חברות לאומית לבין תפיסות אוניברסליות וטרנס-לאומיות החולכות ומתהוות מתוך השיח המתפשט על זכויות האדם וריבונותיהן.

11. על אתגר ההגירה ראו: Cornelius et al. 1994; Brubaker 1989; Joppke 1998; Baubock 1994.

לטענת חוקרים אלה, מתח זה הפך את ה"סטייה" הזמנית לצורות חדשות של חברות - "פוסט-לאומיות", "טרנס-לאומיות" או "קוסמופוליטיות" - המערערות על הקשר החד-ערכי שבין מסמגי גבול לאומיים לאזרחות ומטשטשות את הבינריות הקלאסית שבין "אזרח" ל"לא אזרח".¹²

אף שהרבת-גבולות יוצרת תגובות-נגד, ובכללן כאמור הקריאה להתחרות של פרדיקט האסימילציה התרבותית (Brubaker 2001), היא הולכת ומתבססת בחברות המערביות כנרטיב-על הקורא תיגר על פרדיקט המודרנה ועל הגזות היסוד שלו. הרבת-גבולות מערערת בעיקר על תורת המודרניזציה במדעי החברה, על תוקפם של ערכים אוניברסליים ועל שיטות ממשל הדוגלות בעקרונות "אוניברסליים" של אזרחות (Joppke and Lukes 1999).

העניין המחקרי והציבורי באופן שבו ההגירה משנה את אופייה של המודל הקלאסי של האזרחות הלאומית, על תנחות היסוד המטמיעות והריכוזיות שלו ("כור היתוך"), צומח מתוך הניסיון להבין כיצד מדינות מערב אירופה, אשר הגדרו עצמן מדינות לאום הומוגניות, הפכו לאחר מלחמת עולם השנייה למדינות הגירה "בעל כורחן". הטרנספורמציה של מדינות לאום אירופיות למדינות הגירה רבת-גבולות בפועל התרחשה בעקבות שני תהליכים עיקריים: האחד, הגירתם של נתיני המושבות הקולוניאליות לשעבר אל ערי המטרופולין האירופיות ותביעתם להגדיר מחדש את היחסים בין הקולוניאליזם והלבן ובין היליד המוגזע (racialized), הפעם בלב לבו של האירופאיזציה (תהליך שזכה לשם ההיליוזי "האימפריה מכה שנית"); והאחר, גיוס נדבך של מהגרי עבודה מן ה"דרום" ככוח עבודה זול לתקופה מוגבלת והפיכתם ל"יושבים ארעיים של קבע" (permanent temporary residents) נטולי זכויות אזרח או בעלי זכויות חלקיות ומוגבלות (Hammar 1990).

שתי תופעות נוספות הגוזרות מתהליכי ההגירה הגלובלית תודמות לעיצובה מחדש של האזרחות הלאומית. הראשונה קשורה להתהוות קהילות מהגרים חיים בתוך החברה אך אינם נתפסים כחלק אינטגרלי ולגיטימי שלה - ועל כן אינם נכללים במאמצי ההטמעה הישירים או העקיפים של המדינה; השנייה קשורה לעלייתן של "קהילות פזורה" (diasporas) המסרבות לראות בהגירה תהליך המסמן בהכרח שבר עם תרבות המוצא ותחת זאת תובעת להכיר בתרבות זו כמרכז סמלי לגיטימי של הווייתן. הללו פורמות אף הן את הקשר ה"קלאסי" בין זכויות שבטיסן טריטוריאלי לבין השתייכות תרבותית וסודקות סדק נוסף באחידותה של מדינת הלאום.

אך ההגירה לא רק מאתגרת את מדינת הלאום. היא יכולה לשמש גם כסיס איתן לביצורה, ואף אמצעי לניהול פוליטיקה של "הרחבת האזרחות" שלה. טענה זו ברורה ומוכנת מאליה ביחס למדינות יעד המוגדרות מדינות הגירה

12. Soysal 2000; Jacobson 1996; Sassen 1996.

קלאסיות, למשל ארצות הברית, קנדה, אוסטרליה ומדינות אמריקה הלטינית; אולם ההגירה עשויה להיות אבן יסוד בעיצובה של האזרחות הלאומית והזיקה גם בהקשר של מדינות מקור המטפחות קשר עם "קהילות פזורה" חוץ-טריטוריאליות והרואות בקהילות אלה חלק בלתי נפרד מתהליכי כינון המדינה והלאום. מדינת ישראל, בראותה בצמחה "מדינת העם היהודי" בכללותו, הפכה לדוגמה מובהקת, אך לא יחידה, לתופעה זו (ראו מאמרו של יונה בספר זה). כך למשל, מדינות כמו הפיליפינים, האיטי, מקסיקו ותורכיה, אשר הפכו ל"מייצאות" של גלי הגירה גדולים במאה ה-20, דואגות לטפח זיקה תרבותית, כלכלית ופוליטית הדוקה עם פוזרנותיהן (ראו Basch et al., 1994). זיקה זו באה לידי ביטוי בין השאר בתרומה העצומה שיש למשלוחי הכספים של המהגרים לתוצר המקומי הגולמי של מדינות המקור ובנכונות הגוברת בקרב מדינות להכיר בעיקרון של "אזרחות כפולה", והיא הפכה לגורם מרכזי בעיצוב הפוליטיקה של האזרחות בת זמננו (Feldblum, 2000).

היבט אחר של פוליטיקת הפזורה קשור לעובדה שמקצת מדינות הלאום הן חברות רב-לאומיות הרואות בקהילות הפזורה מאגר דמוגרפי אפשרי שבכוחו לסכל "איזמים דמוגרפיים" מצד מעצמים לאומיים מכינת. כך למשל, קשה להבין את מדיניות הפזורה של ישראל כלפי יהודים, ואף כלפי לא יהודים, שלא במסגרת השיח הדמוגרפי הרואה באוכלוסייה הפלסטינית סכנה להמשך קיומה של ישראל כמדינה יהודית (ראו מאמרם של גרדמן ושל לדנר ואחרות בספר זה). על רקע זה יש להבין גם את עיקשתו של שיח המרטספר בישראל (ראו מאמרו של זורייק בספר זה), שממנו עולים יחסי הגומלין שבין הנכונות להרחבה הכלת מותנית של האזרחות לקהילות הפזורה של ישראל, ובין המעמד האזרחי השברירי והמותנה של אזרחיה הפלסטינים.

הדין בהגירה מראה אפוא כי פערי האזרחות בעידן הנוכחי מגוונים וקיצוניים עד מאוד. דוגמה לכך היא הפער העמוק בין אלה אשר בעבורם האזרחות הלאומית איבדה ממעמדה המקדש, הכמעט רליגיזי, שהוענק לה בעידן המודרני, והפכה למעין כרטיס ביקור השקול לכרטיס אשראי בינלאומי, ובין אלה אשר האזרחות היא בעבורם משאת נפש בלתי מושגת, עדות למעמדם כ"חוזמו סקר" חחדש של העידן הגלובלי (ראו באומן 2002). בעבור הראשונים, צאצאיה ה"קונסומפוליסים" של הגלובליזציה, מדינת הלאום הפכה לעונן אפשרי, אך לא בלעדי, של זהות ופעולה – שהיא האפשרות לנרע בחופשיות נטולת דאגות ומחסומים פתחה בפניהם את העולם כולו לשלל אפשרויותיו; אך בעבור האחרונים – העקרים, מחפשי המקלט והמהגרים, אך גם האזרחים שרכבת הצמיחה של הגלובליזציה חלפה על פניהם והותירה אותם מאחור – מדינת הלאום המאזרחת הפכה לקו ההגנה האחרון בפני הסכנות האורבות להם בשוק המכונה "חופשי".

מאמרי הספר: סקירה תמצית

להלן סקירה של מאמרי הספר לאור התיאור של שלושת התהליכים אשר חידשו את הדין הכללי באזרחות – כינון סדר נארגליברלי; עלייתם של שיח רב-תרבותי ופוליטיקה של זהויות; וגלובליזציה של דפוסי ההגירה. התהליכים אלה לא פסחו על החברה הישראלית: גם בישראל האזרחות היא פרוטאית, נוטה להופיע בשלל צורות ולהתנסח במגוון של זירות מוסדיות. המאמרים בספר בוחנים את פערי האזרחות המאפיינים את החברה הישראלית בשלוש זירות עיקריות: הגירה, פריזן זהות, בדורות אלו משתקפת הפוליטיקה הדיפרנציאלית של האזרחות. אפשר לזהות בהן את "כרטיסי הכניסה" השונים שמטפח השילוב הדומיננטי מגפיך בעבור קבוצות וקטגוריות חברתיות שונות (פלד ושפיר 2005) ואת התנאים שקבוצות אלו חייבות לעמוד בהם כדי להשתתף בו ולהיות חלק ממנו. אלא ששלוש הזירות מדגימות דבר נוסף, חיוני להבנה הסוציולוגית של האזרחות: הסתירות, המתחים וה"פערים" היוצרים אי-הלימה בין המעטפת המוסדית של האזרחות ועקרונות הזיגוי הדומיננטיים לבין הפרקטיקה הממשית של האזרחות; בין האופן שבו עקרונות השילוב משווקים ונכפים ובין האופן שבו הם נצרכים על ידי בני האדם, כיחידים וחברה; בין מהלכים מוסדיים לשמירת ההגמוניה ובין מהלכים נגדיים המכוונים את הנשק הדמוקרטי (democratic deficit), כלומר את החסכים ההחסימים שממשיך אזרחות מציעים בפני המודרים או המודרים חלקית מהם; הוא משקף גם אפשרויות חדשות הקוראות היגר על הסדר הקיים והעשויות להביא להגדרה המחודשת של אויפי האזרחות ושל משמעותה החברתית.

המאמרים "סקרו על פי סדר הופעתם בשלושה שערי של הספר: הגירה, פריזן זהות, מאמרו של אליה זורייק עוסק בשיח הישראלי העכשווי על דמוגרפיה, על אזרחות ועל שאיפותיהם הלאומיות של הפלסטינים. מאמר זה, כמו מאמרו של יוסי יונה הבא אחריו, עוסק בסוגיות אלו בהקשר התיאורטי הרחב של מדינת הלאום האתנר-תרבותית. המאמר מביא נתונים על "המאזן הדמוגרפי" בין יהודים לערבים ומצביע על אופייה האתנר-לאומי המזויר של מדינת הלאום הישראלית. ניחול הדמוגרפיה בישראל, כפי שזורייק מראה, כפוף כמעט במלואו לתכתוב הלאומי; זוהי מערכת של פרקטיקות שממחישות באופן בוטה את דבריו של מישל פוקו שמדינת הלאום המודרנית הופכת את ענייני האוכלוסין ליעד מובחן של פעילות תרבות ומשא אובססיבי למחשבתו (Foucault, 1991). יתרה מזו, ישראל, כמו מדינות אתנר-לאומיות אחרות, בהיותה מותנית על ידי חרדה דמוגרפית עמוקה, אינה מעוניינת רק לעצב את אוכלוסייתה ולבייתה, אלא גם לקבוע את הרכבה: היא שואפת להגדיל את חלקה היחסי של האוכלוסייה היהודית, הן באמצעות עידוד הילודה שלה והן

באמצעות עידוד ההגירה של יהודים אליה. זרעיק מרחיב את הדיון ועוסק גם בלגיטימציה הגוברת שיש בישראל לשיח הטרונוספר של אורחי ישראל. פרקטיקות הדמוגורפיה בישראל הן דוגמה מובהקת לפעיר האזרחות בין יהודים לבין לא-יהודים - לפחות במונח הרפובליקני של המושג, הקובע את מידת השייכות האתנו-תרבותית של האזרח לקולקטיב הלאומי - והן ממחישות את הלוחנותיות של הפוליטיקה של זהויות כהתנגדות לפרקטיקות שיוצרות את הפערים האלה.

מאמרו של יוסי יונה מבקש לעמוד על הגורמים שהובילו לשינוי החד בדפוסי הגירת יהודי ברית המועצות לשעבר כפוך הזמן שבין תחילת 1988 ועד לאמצע 1990. הדיון מתמקד בתופעת ה"נשירה" - כלומר בחינתם של היהודים היוצאים מברית המועצות בעזרת אשדות יציאה ישראליות שלא להגר לישראל אלא למדינות אחרות - ובמאבקם של המדינה ומוסדותיה בתופעה. הדיון בתופעת הנשירה ובמאבק נגדה מאפשר לשפוך אור על מדיניות ההגירה של ישראל באמצעות בחינתה בהקשר תיאורטי רחב, היינו על ידי ניתוח דפוסי הפעולה של מדינת הלאום האתנו-תרבותית בעידן הגלובלי. דיון זה מאיר היבט חשוב של משטר האזרחות של מדינת הלאום האתנו-תרבותית ביחס ל"אוכלוסיות פזורה" שלה. הוא מראה שאוכלוסיות הפזורה של המדינה נתפסות על ידי כמשאב דמוגרפי המסייע להצטמת ההיגיון האתנו-תרבותי המנחה את משטר האזרחות הפנימי שלה. כלומר, משטר האזרחות של מדינת הלאום האתנו-תרבותית חוצה את גבולותיה הטרטוריאליים. הוא מרחיב את העיקרון הדיפרנציאלי הפנימי - שקובע מי שייך לקולקטיב הלאומי ומי לא, מי שייך יותר ומי שייך פחות - כדי שישול גם על אוכלוסיות החיות מחוץ לגבולות הטרטוריאליים של מדינת הלאום. פערי האזרחות אינם מתקיימים אפוא רק כפועל אלא גם ככוח; הם מגדירים לצד הגבולות הטרטוריאליים, גם גבולות סימבוליים, והם חלים לא רק על אלה הנמצאים בתוך גבולותיה הטרטוריאליים של מדינת הלאום אלא גם על אלה הנמצאים מחוץ לגבולותיה הטרטוריאליים, אך בתוך גבולותיה הסימבוליים. המאמר מציע לראות בשנת 1988 מעין נקודת אפס שבה דפוסי ההגירה של יהודי ברית המועצות, המשקפים מגמה שזחלה להתפתח בשנת 1971 והגיעה לשיאה בשנה זו, עומדים לפני שינוי קיצוני. בשנה זו הגיע שינוי הנשירה לשיאו, אך בתוך שנתיים חוצי התהפכה המגמה: שינוי הנשירה בשנת 1990 עמד על 19.7% בלבד, כלומר רובם הגדול של היהודים יוצאי ברית המועצות הגיע לישראל. אפשר אפוא לומר שבפרק זמן זה הצליחה מדינת ישראל "להלאים" את הגירתם של יוצאי ברית המועצות לשעבר. הגירה זו הוטמעה בתוך ההיגיון ההיסטורי הלאומי הסלאונוני, משל הייתה פרוק נוסף וחכוחי במסכת המתמשת של "גאולה לאומית של יהודי התפוצות", גאולה המתחברת באופן סימביוטי בין סיבת קיומה (raison d'être) של מדינת ישראל כמדינת

העם היהודי לבין שאיפתם חבלית מתפשטת לכאורה של המהגרים לשוב אל מולדתם (רפריזאציה). מאבקם המוצלח של מדינת ישראל ומוסדותיה גרם לכך שישראל תהפוך ליעד המרכזי של יוצאי ברית המועצות לשעבר, ושאלה יוטמעו, פחות או יותר, אל תוך הקולקטיב הלאומי ויהפכו לסוכנים השותפים בהגדרתו ובניסיונות להגידור מחדש (ראו לרנר ואחרת בספר זה); הוא הצליח לתחום רבים מהם, אם לא את רובם, במערכת מושגים שהיתה זרה להם ולהווייתם זמן קצר לפני בואם לישראל. ניצחונה של העמדה המסורתית מלמד על יכולתה המרשימה של מדינת הלאום (האתנו-תרבותית) לייצר תודעה לאומית הקובעת ברמינה את גבולותיה של הקהילה הלאומית (גלנר 1994; אנדרסון 1999).

מאמרה של אדריאנה קמפ נוגע למשטר האזרחות המתהווה בישראל בעקבות הגירתם של לא יהודים ושל לא פלסטינים במהלך שנות התשעים. קמפ דנה בהחלטת ממשלת ישראל להסדיר את מעמדם של ילדי מהגרי עבודה בלתי מתועדים, רובם אזרחי מדינות העולם השלישי. היא מנתחת את התהליך הפוליטי שהביא לגיבוש ההחלטה ומנסה לבחון אילו מגמות מדיניות טמונות בה: האם יש בהחלטת האזרחות של ילדי מהגרי העבודה משום יצירת תקדים במדיניות ההגירה של ישראל? האם החלטה זו מעדיה על תחילתו של דיון ציבורי "מרשהה" על הקשר שבין הגירה לאזרחות, הדומה לדיון שמתקיים ברבות ממדינות הלאום באירופה מאז שנות השבעים? ברמה כללית יותר, מאמרה של קמפ מתחקה על מגמות עכשוויות בניהול אזרחות ובהקצאתה, הניצמות בעקבות דפוסי הגירה שמקורם בהחלטי ליברליזציה כלכלית וחברתית. בחינה מדקדקת של הרפורמות בנושא ההגירה ושל משמעותן החברתית, טוענת קמפ, עשויה לשפוך אור על סיבם של האתגרים שההגירה מצביה בפני מדינת הלאום, אך גם - ואולי בעיקר - על מוגבלותם. טענתה היא שהתהליך שהביא להסדרת מעמדם של ילדי מהגרי העבודה בישראל מעיד על האופנים שבהם מדינת הלאום מגיבה לנוכח אתגרי ההגירה, בניסיונה לנהל את משטרי האזרחות שלה מבלי לשבש את פוליטיקת הזהויות האתנו-לאומית המאפיינת אותה. קמפ מסיקה כי מגמות של ליברליזציה בהענקת אזרחות עשויות לשקף אמצעי לחיזוק הגדרת דומיננטיות של זהות ולאומית לנוכח תהליכים נארליברליים המרוקנים את האזרחות הלאומית מתוכנה המהותית.

מאמרו של שהם מלמד ויהודה שנהב פותח צוהר חשוב נוסף בבחינת את פערי האזרחות בישראל למול מדיניות הפירוק שלה. המאמר מאתגר את ההבנה שלפיה מדיניות הפירוק בישראל מוכתבת רק על ידי הלאומיות, בהצביעו על כך שהמדינה אינה מגולת מדיניות פרו-גטו-סליטית כלפי כל אזרחיה היהודים. מלמד ושנהב טוענים כי מדיניות הפירוק מושפעת לא רק מסכסוכים דמוגרפיים ברמה האתנו-לאומית - היינו בין ערבים ליהודים - אלא גם מיחסי כוח וקונפליקטים בין קבוצות שונות של יהודים, ובמיוחד - לפחות בחקופה

הבחנת - מקונפליקטים "עדתיים", היינו בין יהודים-אירופים (אשכנזים) ליהודים-ערבים (מזרחים). כדי להבין כיצד קונפליקטים יחסים פנים-לאומיים שכללה מעצבים את גישתה של המדינה לפרוץ - ולהפך: כיצד מדיניות הפרוץ תורמת לעיצוב היחסים הפנים-לאומיים - הם מציעים לדחות את אופיו האימפריאליסטי של ההגיון הלאומי (האתנו-לאומי) כהסבר הבלעדי של מדיניות הפרוץ, משום שהוא יוצר הומוגניזציה של "העם היהודי" וממשיג "אתניות יהודית" ו"לאומיות יהודית" כמושגים נרדפים. תחת זאת, הם מבקשים להציע גישה מתקנית המעמידה במרכז את אופני פעולתו של משטר ההצדקה הנאו-מלתיסטיאני, את יחסי הגומלין בינו ובין משטר ההצדקה הלאומי-לאומי, ואת האופן שבו יחסים אלה מביאים לעיצוב מדיניות פרוץ המבחינה בין קבוצות יהודיות. ההגיון הדמוגרפי הנאר-מלתיסטיאני, טוען מאמר זה, לא בהכרח כפוף להגיון הדמוגרפי הלאומי, אלא עשוי לפעול באופן עצמאי יחסית. המאמר מצביע אפוא על מיתחים פנימיים בפרקטיקות של ניהול אוכלוסין שהמדינה נוקטת. הוא מקבל את טענתו של פוקן שניהול האוכלוסין הוא אחד ממאפייניה המרכזיים של המדינה המודרנית, אך הוא מבקש גם להראות כיצד פרקטיקות ניהול האוכלוסין מותוות מהנחות יסוד תרבותיות המדרגות את ערכן של אוכלוסיות אתניות שונות ואת תרומתן לרווחת הכלל ולחוסנו.

מאמרה של סיגל גולדין עוסק בתופעה החברתית של רגולציית טכנולוגיות הפרוץ בישראל. היא בוחנת תופעה זו למול שלושה סוגי שיח מצטלבים, המעצבים את משמעותיותו של "הגוף הפורה" בישראל כיום: שיח מקומי פרו-נטיליסטי על האינטרס הדמוגרפי של הקולקטיב היהודי, שיח אוניברסלי על זכויות אדם ועל הוכחות להורות, ושיח ליברלי על הזכות לרווחה רגשית (emotional well being), ובאופן ספציפי יותר - "הזכות לאושר". מחקרים אחרים שעסקו בנושא זה התמקדו בעיקר בשיח הראשון, ואילו גולדין מבקשת להרחיב את הידיעה ולבחון אותו גם בהקשר של השיח האוניברסלי והשיח הליברלי על מהותן של טכנולוגיות (פריון) במסגרת הכלכלה הפוליטית של הגוף. מאמרה של גולדין מאפשר לעמוד על הסתייגות ועל המתחים בין ההגיונות השונים המנהיגים את התנהלותה של מדינת הלאום והיצרנים אדחוח מורכבת בתוכה. גולדין מתארת את ההגיונות התרבותיים הסותרים, המקבילים והמצטלבים הבאים לידי ביטוי בשיח על טכנולוגיות פריון בישראל, ומתיאורה אנו למדים כי שני אתוסים רבי עוצמה, ולא אחד בלבד כפי שנהוג לתאור, מונחים בבסיס השיח הישראלי על "הגוף הפורה". הראשון הוא אתוס דמוגרפי פרו-נטיליסטי שעניינו ההישרדות הקולקטיבית. אתוס זה מעוגן בחתומת הפגיעות הקיומית של הגוף החברתי. השני הוא אתוס ליברלי שעניינו זכויות אדם בכלל וזכות לאימהות בפרט, ובעיקר הזכות ל"אושר". אתוס זה מעוגן בתחושת הפגיעות הקיומית של הגוף הפורטי. קיומו של האתוס השני, היא טוענת, מאפשר קונסנזוס רב שנים בנושא טכנולוגיות הפריון. כלומר הקונסנזוס

מתאפשר דווקא מכוחו של השיח הליברלי - המטשטש יריבויות דיכטומיות בין ערבים ליהודים ובין חילונים לדתיים ומשתיק התנגדויות אפשריות למה שנתפס כ"מובן מאליה" בישראל בכל הנוגע למדיניות הפרוץ. ניתן אפוא לומר כי השיח הליברלי האוניברסלי מסייע לקידומה של מדיניות פריון שהגיונה הפנימי הוא אתנו-לאומי במהותו, כלומר הוא משמר את פערי האזרחות בין יהודים ללא יהודים.

מאמרו של יהודה גורמן עוסק בתהליכי הגיור בישראל בעשורים האחרונים. גורמן מבקש להציע פרשנות חדשה לתהליכי הגיור בישראל לאור המסגרת הפרשנית והתיאורטית של הממשליות (Foucault 1991). המחקר הקיים על תהליכי הגיור בישראל נעשה ברובו מתוך עיסוק בנייר כההליך זה, הלכתי או פוליטי-מפלגתי, ואילו מחקרו של גורמן מתמקד במבני העומק ובאסטרטגיות הפעולה של הממשליות המודרנית - כלומר הוא מסביר את תהליכי הגיור בישראל על ידי בחינת האופנים שבהם מדינת הלאום המודרנית מפקחת על אזרחיה, מנהלת אותם ושולטת בהם, ובפרט האופן שבו המדינה מנהלת את זרות אזרחיה כחלק ממנגנון השליטה שלה. אך גורמן אינו מקבל את הממשליות המודרנית כדבר מוכן מאליה; הוא מציע להשתמש בנייר כבמקרה מבחן כדי לערוך דיון ביקורתי במסגרת הפרשנית והתיאורטית של הממשליות עצמה. המחקר הקיים על ממשליות, גורמן טוען, מתעלם ברובו מירכי הפעולה של השחקנים החברתיים. הוא מתכוון ברמה המקרו-תרבותית ומפחית בערכם של יחסי הכוח בין קבוצות אינטרסים בחברה ובמדינה. גורמן מבקש אפוא לעמוד על דרכי הפעולה של שחקנים חברתיים ברמת המיקרו בהקשרים מקומיים וספציפיים ולבחון את יחסי הכוח הכרוכים בדרכים השונות שבהן הממשליות פועלת.

מאמרו של חנן קבר בוחן את רעיון הממשליות של פוקן בחסו הספרות. לשם כך הוא עוקב אחר תהליך התקבלותו של הסופר יהודה בורלא לקנון הספרותי, במעמד של אתנוגרף ש"מנרמל" בעבור הריבון הן את הערכים והן את היהודים-הערבים. המאמר בוחן את תפקידה של הספרות הקנונית בהפיקת האוכלוסייה ליעד מובחן של פעילות המדינה, לדבר שיש להבינו, לנתחו, לעצב ולגבשו. ספרות זו מבטאת את התפיסה הממשלית שהיריבויות אינה מתמצית עוד בשליטה על טריטוריה מובחנת ולפיכך על האוכלוסייה היושבת בה; האוכלוסייה אינה מקבץ של יחידים שיש להגל באמצעי כפייה ושיטור פיזיים, אלא קולקטיב שאפשר לגבשו באמצעות הנחלת ערכים ופיתוח נורמות התנהגות משותפות. חבר מציע אפוא לראות בספרות הקנונית מכשיר שליטה המכפיף את נמעני לעולם של ערכים משותפים ומוגדרים; מי שמבקש לחרוג מערכים אלה מוקע כלא ראוי. בחינת האופן שבו מתקיים המשטור של החוס הספרותי, שבאמצעותו מכוון הקנון הספרותי, מספקת אפוא לחבר אתו נוסף שבו מתחולל המעבר מריבוניות טריטוריאליה אל הממשליות - ששאייפתה

כאמור להתערב ולמשול בחיי האוכלוסייה, לנהל ולהדריך אותה. יהודה בורלא משמש דוגמה לאופן שבו יצירותיו של סופר מזרחי התקבלו לחיק הספרות העברית הקנונית כאמצעי לנרמול האוכלוסייה מנקודת מבטו של הצד השליטי. עם זאת, טוען חבר, על אף התקבלותו של בורלא לקונן הספרותי הוא פיתח קול ייחודי מזרחי, וכך הוא הציב עצמו בעמדת ביניים של מתווך בין התרבות העברית האשכנזית לבין התרבות המזרחית. בורלא פעל, ממשיך חבר, על פי ההיגיון האוניברסלי (המהותני) שביקש להכפיף אליו הכול ולייצג על ידי כך "את המשותף האנושי". הוא מילא תפקיד של מפני החרדה מפני האחר המוקצה על ידי הכלטת המשותף איתו. בכך שירת בורלא את עקרון הממשליות, שכן הוא השתמש בספרות כדי להפוך את הכלות מוכר למוכר, את חוז לקרוב. בורלא, חבר כותב, סייע בהפיכת הספרות לכלי לשליטה באוכלוסייה בשמשו אתגורף הן של הערבים והן של היהודים-הערבים.

מאמץ של יוליה לרנר, לורך ארדריך ותמר רפופורט עוסק בעיקר בשני נושאים הקשורים לדינמיקה מרובת הפנים שיצרת את פערי האזרחות בישראל: עלייתו של שיח רב-תרבותי מחד גיסא, והגלובליזציה של דפוסי ההגירה מאידך גיסא. הן דנות באופן שבו משיעתקות הידועות חברתיות בין כותלי האוניברסיטה ביחס לשתי קבוצות שוליות – נשים פלסטיניות ומגזרים מחבר העמלם. פרקטיקות השעתוק מתבטעות, לטענת המחברות, באחר תכרוכי בלתי צפוי, כלומר דווקא באחד שלכאורה הוא זירה פתוחה, מודרנית וגלובלית. שמעוררת שונות ורב-תרבותיות. למרות העובדה שהאוניברסיטה אכן מזמנת מפגש בין קבוצות מעמדיות, אתניות, דתיות ומגדריות רבות ומגוונות, היא משמשת זירה אחת מני רבות שבהן ההגמוניה התרבותית-לאומית מבקשת להפיץ את עצמתה. ליצד מתמודדות הקבוצות השוליות הנבדנות – נשים פלסטיניות ומגזרים מחבר העמלם – עם הגמוניה זו? כיצד הן מפרשות את האוניברסיטה ומתן ציפיותיהן ממנה? החוקרות מבקשות להשיב על שאלות אלו לנוכח העובדה שכל אחת מהקבוצות ממוקמת אחרת ביחס למערך הערכים ההגמוני המנחה את פעילותה של האוניברסיטה. לדעתן, הפרשנות שבני הקבוצות האלה מפרשים את האוניברסיטה משחזרת את הגבולות הלאומיים של ההיררכיה החברתית בישראל, אך בה בעת היא משמשת ליציקת משמעות חדשה להוויות קולקטיביות המשתתפות בהיררכיה הזאת. בעוד שהמגזרים מחבר העמלם נוקטים אסטרטגיה של "הלחול" לתוך הקולקטיב היהודי-לאומי מתוך רצון להבטיח מימוש אורחות מלאה ושווה בו, הסטודנטיות הערביות נוקטות אסטרטגיה של "התבצרות מבחוץ", כלומר הן משתמשות בידע ובהכשרה האוניברסיטאיים ככלי להצמחה עצמית לזמל פרקטיקות החרדה של החברה הישראלית המונעות מהן מעמד אזרחי שווה. אם כן, לטענת החוקרות, בזירת קבוצות שוליות בזירה האקדמית חושפת את הוויקיה בין הדעת האוניברסיטאית לבין גבולות הלאום ולבין כיעון הזהות הקולקטיבית. כלומר

הגות, פירון זהות בישראל: לקראת עידן חדש?

ההשוואה בין הפירושים שהשי הקבוצות השוליות העניקו לאוניברסיטה מלמדת כיצד, באמצעות הדעת האוניברסיטאית, קבוצות אלה משחזרות ומאתגרות דומיננטיות ושוליות, היינו את פערי האזרחות בישראל.

מאמרה של עמליה זיו, החותם את הספר, עוסק בפעילותה של "כביסה שחורה", קבוצת פעולה קוויירית, ובוחרת את האופן שבו היא אתגרה את שיח האזרחות בישראל. הקבוצה דגלה בפעילות ישירה במרחב הציבורי, והיא הציגה בפעם הראשונה פוליטיקה חומרי-לכבית שאיננה פוליטיקה זהות – במושב של ייצוג אינטרסם הנטבעים מזהות משותפת – אלא פוליטיקה של הזהות. כלומר, לטענת זיו, "כביסה שחורה" ניסחה זיקה בין הזהות המינית והמגדרית השולית של חבריה לבין הזהותה עם צורת שונות של דיבור, ובראש וראשונה דיבורי הפלסטינים בשטחים הכבושים. המהלך החדשני והדייקני של "כביסה שחורה" הוא בעצם הגירה מחדש של הסבייקט הפוליטי בקונקרט, ממוקם ופגיע, ובעיקר כנופני ומיני. "כביסה שחורה" לא בקשה להתנער מסטראטיפים שליליים אלא דווקא להדיגש אותם. המטרה באימץ אסטרטגיה מסוג זה, כותבת זיו, לא היתה רק לעמת את הקהל הסובב עם ההומופוביה והסקסיום שלו אלא גם לשמש פה לשוליים המובהקים – לדבר "בשם החריגה והסטייה". כלומר, הקבוצה מיוחדת בכך שהיא אינה שואפת להכלה – לא בקהילה החומרי-לכבית ולא בקהילות מזדכות אחרות – באמצעות ערכים ואידאולוגים משותפים, אלא דווקא באמצעות החריגות. הקבוצה הציגה למעשה את החריגות כערך. זיו מבקשת להראות כי אסטרטגיה זו קראה תיגר על שיח האזרחות הישראלי בכמה דרכים: היא ערערה על ההגדרה האתנית של הקולקטיב הלאומי; על האתוס הרפובליקני המתנה את האזרחות בתרומה לקולקטיב; ועל מרכיבותם של הצבא והמשפחה כמוסדות שמקנים "כריסטי כניסה" לאזרחות. יתרה מזו, אסטרטגיה זו קצקה את תפיסת האזרח או הוסך הפוליטי כרציונלי וטרנסצנדנטי, ואת תפיסת האזרחות כמבנה מופשט ומנותק ממיקומו החברתי הפרטיקולרי של הסבייקט ומן הממד הגופני והמיני של הקיום. הפרקטיקות האופייניות לפעילותה של "כביסה שחורה" – היברידיזציה, סימון הגוף ופרפורמנס – טמנו בחובן טענה דובר הרלונטיות הפוליטית של פרקטיקות, תשוקות וזהויות מיניות. ושל הממד הגופני של הזהויה באופן כללי. ניתן אפוא לומר כי דפוסי פעולתה של "כביסה שחורה" ערערו הן על הפויקט הלאומי של גיהול האוכלוסין והן על פוליטיקה זהויות עצמה, בכך שהם ביקשו לפרוץ את הגבול בין זהויות קבוצתיות וליצור "ציבוריות-נגד" של קבוצות מוכפפות שאינן מקבלות את זהותן, את צורכיהן ואת האנטרסם שלהן כדברים מובנים מאליהם אלא מעניקות להם פרשנויות חדשות.

בילגורסקי

אנדוסן, ב', 1999. *קהילות מדומיינות: הוגים על מקורות לאומיות והתפשטות*, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

באומן, ד', 2002. *גלובליזציה: הקיבץ האנושי, הקיבץ המאחד, תל-אביב*.

ברקוביץ, נ', 1999. "אשח חיל מי ימצא? נשם ואזרחות בישראל", *טועניולוגיה ישראלית* 317-277.

ג'ובין, ח', 2000. "ישראליות יוצרפה פני עמדי? של הערכים לפי זמן יהודי-ציוני, במורחב בלי זמן פלסטיני", *משפט וממשל* 1: 86-53.

גולדין, ס', ודו, חתן, 2004. "פחה דבר: בין הגוף האזרחי לגוף הפרוה", *תאוריה וביקורת* 25 (גיליון מיוחד בנושא "אידרטיקה ופריון"): 5-12.

גלנר, א', 1994. *לאומים ולאומיות, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב*.

טיילור, צ', 2003. "הפוליטיקה של הזכרה", א' נחומי (עורך), *דכ-תחבורות במבנה הזכרה הישראלית, מאגנס, ירושלים, עמ' 21-52*.

יונה, י', 2005. *זכות המבול: הפנויקס הזכרובתי בישראל, מכון ון ליר בירושלים והקיבוצ המאוחד, ירושלים ותל-אביב*.

יונה, י', וי, שנהב, 2005. *מהו דכ-תחבורות: הפוליטיקה של השנות בישראל, בבל, תל-אביב*.

פילק, ד', וא' רם (עורכים), 2004. "פחה דבר", *שלטון דהון: הזכרה הישראלית בעידן הגלובלי, מכון ון ליר בירושלים והקיבוצ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 7-15*.

פלר, י', וי, שפיר, 2005. *מהו ישראל? הדינמיקה של אזרחות מורכבת, אוניברסיטה תל-אביב, תל-אביב*.

פריזר, נ', 2004. "מהלוקה להכרה? דילמות של צדק בעידן פוסט-רציונליסטי", ד' פילק וא' רם (עורכים), *שלטון דהון: הזכרה הישראלית בעידן הגלובלי, מכון ון ליר בירושלים והקיבוצ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 270-291*.

קמיו, א', 2002. *פמיניזם, זכויות ומשפט, האוניברסיטה המשוורת, משרד הכיסותון, תל-אביב, עמ' 72-88*.

Amen, A. (ed.), 1994. "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition," *Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell, pp. 1-40.

Arendt, H., 1958. *The Human Condition*. Chicago and London: University of Chicago Press.

Banting, K., and W. Kymlicka, 2003. "Do Multiculturalism Policies Erode the Welfare State?" *Working Paper 33*. Kingston: School of Policy Studies, Queen's University, pp. 1-47.

Barbalet, J. M., 1988. *Citizenship*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Barzilai, G., 2003. *Communities and Law: Politics and Culture of Legal Communities*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Basch C., N. Glick-Schiller, and C. Szanton-Blanc, 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Amsterdam: Gordon and Breach Pub.

Baubok, R. (ed.), 1994. *From Aliens to Citizens: Redefining the Status of*

הגרות, פריון וחיות בישראל: לקראת עידן חדש?

33

Immigrants in Europe. Averbury: Aldershot.

Ben-Eliezer, U., 1995. "A Nation-in-Arms: State, Nation, and Militarism in Israel's First Years," *Comparative Studies in Society and History* 37(2): 264-285.

Bosniak, L., 2000. "Citizenship Denationalized," *Indiana Journal of Global Legal Studies* (spring): 447.

Brubaker, R. (ed.), 1989. "Introduction," *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. Lanham, Md.: University Press of America.

—, 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

—, 1996. *Nationalism Reframed: National and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

—, 2001. "The Return of Assimilation? Changing Perspectives on Immigration and its Sequels in France, Germany, and the United States," *Ethnic and Racial Studies* 24(4): 531-548.

Brysk, A., and G. Shafir (eds.), 2004. *People Out of Place: Globalization, Human Rights, and the Citizenship Gap*. New York and London: Routledge

Castles, S., and M. Miller, 1993. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: Guilford Press.

Cornelius, W. A., P. Martin, and J. Hollifield (eds.), 1994. "Introduction: The Ambivalent Quest for Immigration Control," *Controlling Immigration: A Global Perspective*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, pp. 3-42.

Feldblum, M., 2000. "Managing Membership: New Trends in Citizenship and Nationality Policy," in T. A. Aleinikoff, and D. Klusmeyer (eds.), *From Migrants to Citizens: Membership in a Changing World*. Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, pp. 475-499.

Foucault, M., 1991. "Governmentality," in G. Burchell, C. Gordon, and P. Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 87-104.

Fraser, N., and L. Gordon, 1998. "Contract versus Charity: Why Is There No Social Citizenship in the US?" in G. Shafir (ed.), *The Citizenship Debates: A Reader*. London and Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 113-130.

Giddens, A., 1987. *The Nation-State and Violence*. Berkeley: University of California Press, pp. 116-121.

Hammar, T., 1990. *Democracy and the Nation-State: Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*. Aldershot: Averbury.

- Helman, S., 1997. "Militarism and the Construction of Community," *Journal of Political and Military Sociology* 4(25): 305-332.
- Herzog, H., 1999. *Gendering Politics: Women in Israel*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hewitt, M., 1991. "Bio-Politics and Social Policy: Foucault's Account of Welfare," in M. Featherstone, M. Hepworth, and B. Turner (eds.), *The Body: Social Process and Cultural Theory*. London: Sage.
- Holston, J., and A. Appadurai, 1999. "Cities and Citizenship," in J. Holston (ed.), *Cities and Citizenship*. Durham, N.C.: Duke University Press, pp. 1-18.
- Jacobson, D., 1996. *Rights across Borders: Immigration and the Decline of Citizenship*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Joppke, C. (ed.), 1998. "Introduction," *Challenge to the Nation State: Immigration in Western Europe and the United States*. Oxford: Oxford University Press.
- Joppke, C., and S. Lukes, 1999. "Introduction," in idem (eds.), *Multicultural Questions*. Oxford: Oxford University Press, pp. 1-26.
- Kivisto, P., 2002. *Multiculturalism in a Global Society*. Oxford, UK: Blackwell.
- Kymlicka, W., 1995. *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Mann, M., 1987. "Ruling Class Strategies and Citizenship," *Sociology* 21(3): 339-354.
- Marshall, T. H., 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pocock, J. G. A., 1998. "The Idea of Citizenship since Classical Times," in G. Shafir (ed.), *The Citizenship Debates: A Reader*. London and Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 31-41.
- Poggi, G., [1978] 1990. *The State: Its Nature, Development and Prospects*. Stanford: Stanford University Press.
- Sahlins, P., 1989. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press.
- Sassen, S., 1996. *Losing Control: Sovereignty in an Age of Globalization*. The 1995 Columbia University Schoff Memorial Lectures, New York: Columbia University Press.
- Shafir, G. (ed.), 1998. *The Citizenship Debates: A Reader*. London and Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Shklar, J. N., 1991. *American Citizenship: The Quest for Inclusion*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Smith, A., 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Soysal, Y. N., 1994. *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational*

- Membership in Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tamir, Y., 1993. *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Tilly, C., 1975. "Reflections on the History of European State Making," in idem (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, pp. 601-638.
- Timuss, R., 1958. *Essays on the Welfare State*. London: Allen and Unwin.
- Turner, B. (ed.), 1993. *Citizenship and Social Theory*. London: Sage.
- United Nations, 2002. *Press Release POP/844*, Population Division of the Department of Economic and Social Affairs, United Nations, 28.10.02.
- Walker, R. B. J., 1994. *Inside/Outside*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walzer, M., 1983. *Spheres of Justice*. New York: Basic Books.
- Weber, E., 1976. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1879-1914*. Stanford: Stanford University Press.
- Young, I. M., 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- , 1998. "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship," in G. Shafir (ed.), *The Citizenship Debates: A Reader*. London and Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 263-290.